

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht • 88e jaargang • december 2015 • losse verkoop € 3,00

Oud Utrecht 6

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

Schilder P.C. Wonder herontdekt

De Utrechtse faam van Adrianus VI

Het oorlogsdagboek van Cornélie Ritter-Landré

Over naam en faam van Adriaan

De reputatie van paus Adrianus VI in zijn geboortestad

Wereldberoemde Utrechtse (Anton Geesink, Dick Bruna) kregen we pas in de tweede helft van de 20e eeuw. Met één enkele uitzondering: paus Adriaan VI (1459-1523), de bouwer en aspirant-bewoner van Paushuize. De man die vanaf zijn verkiezing tot paus een wereldleider was, is in zijn geboortestad nooit echt populair geweest. Het standbeeld dat op 17 december op de Pausdam onthuld wordt, zal de wat fletse herinnering aan zijn persoon verlevendigen.

De man die in Utrecht de tijding bracht van de pausverkiezing van 'Meester Adriaan' kreeg drie keizersguldens beloning.¹ Het gemeentebestuur hield een feestelijke receptie en de ter dood veroordeelde Aart Ottensz kreeg gratie, maar moest wel een pelgrimstocht naar Rome maken, de taakstraf van die tijd. Wat meer teweeg bracht, was het uitdelen van 3.000 broden aan de armen en het feestvertoon met een wedstrijd, eind januari 1522, waarbij de bruggen over de Oudegracht verlicht werden. De Bakkerbrug won de eerste prijs, maar ook de illuminatie van de Jacobsbrug, de Voldersbrug en de Geertebrug werd gehonoreerd, elk met een vat bier.

Bij de pauskroning werd er 's avonds op Hasenberch geconcerteerd door de stadstrompetters en ook de vijf Utrechtse stadskapittels boden de nieuwe paus hun gelukwensen aan.² Kortom: als er een moment is geweest van grote naam en faam,

dan was dat vlak na het bekend worden van zijn verkiezing, januari 1522.

Stille werker bij de Geertekerkerk

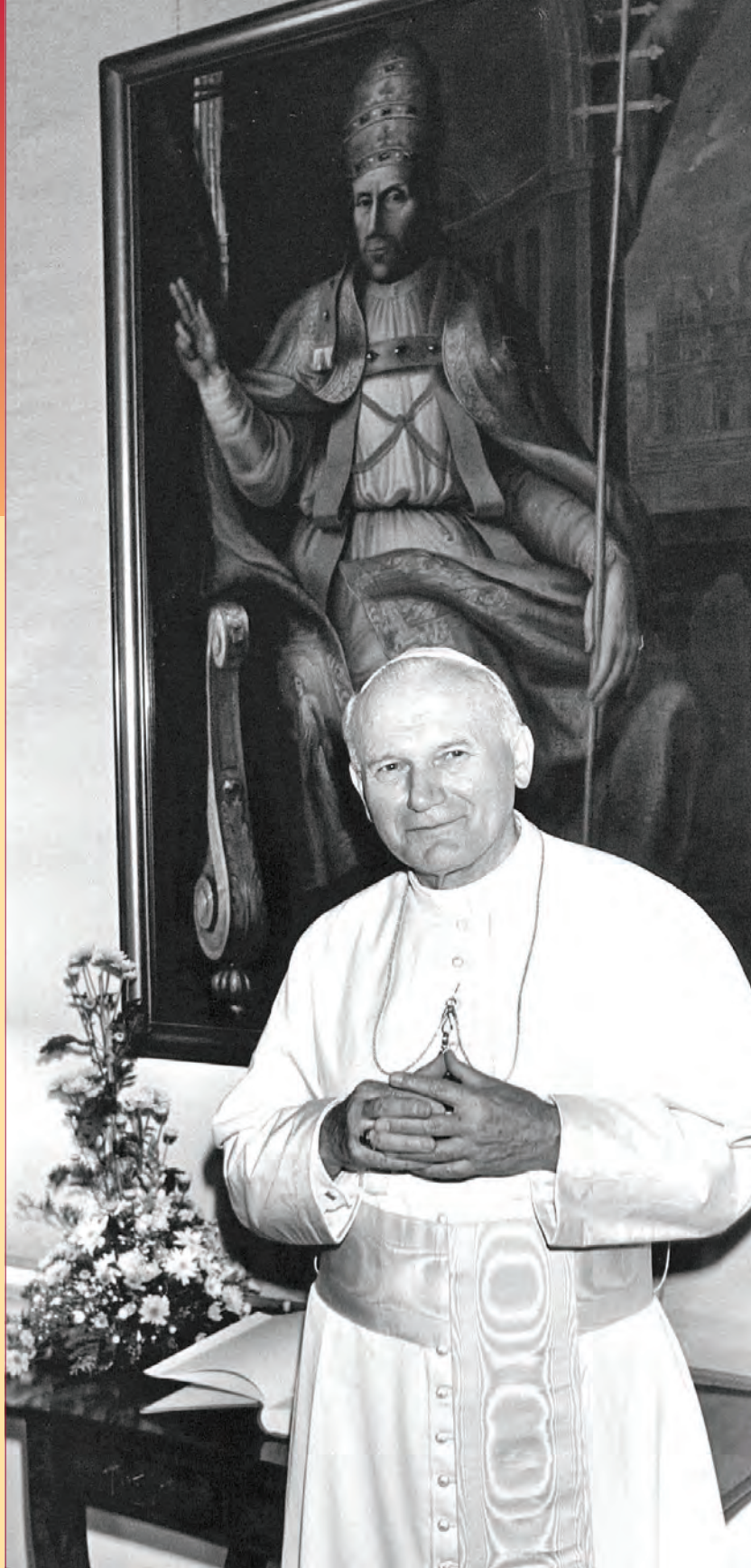
Daarna wordt het in Utrecht stil rond de beroemde stadgenoot. Hier en daar hangt nog een portret of een wapen, maar er wordt niet meer over hem gesproken. Daarvoor zijn twee voor de hand liggende redenen. Ten eerste werd Utrecht in 1580 een protestantse, preciezer gezegd een *geprotestantiseerde* stad, waarin de katholieken zich stil hielden en al blij waren dat ze zich in hun schuilkerkjes konden hergroeperen. In het publieke leven en het publieke discours speelden ze geen rol meer. De tweede reden is de reputatie van paus Adriaan zelf. Hij stierf anderhalf jaar na zijn verkiezing zonder ook maar een van zijn projecten tot een goed einde te hebben gebracht. In de Italiaanse geschiedschrijving van de pausen kreeg hij een slechte naam als de barbaar uit het Noorden die bier dronk

en maar weinig van zijn Romeinse omgeving begreep. Dat laatste en ook het bier drinken was waar.

Toch bleef een Utrechtse onderzoeker, een katholiek nog wel, zich bezighouden met de persoon en het pontificaat van Adriaan VI. Het was de tamelijk onbekende geleerde Gijsbertus Lap van Waveren (1596-1647), een welgestelde advocaat en een enigszins ongrijpbare figuur, die woonde 'bij het Geertekerckhek'.³ Hij was een typische humanist van het tweede plan, bevriend met Arend van Buchell en Cornelis Booth en met veel belangstelling voor de vaderlandse heiligen, vooral voor Willibrord. Lap was een geboren Utrechter die dankzij het contact met Booth toegang had tot de Utrechtse archieven, die toen overigens in een abominabele staat verkeerden. Hij verzamelde en kopieerde alles wat betrekking had op paus Adriaan - in de Universiteitsbibliotheek worden zijn scripta nog bewaard -, maar hij was ook altijd bereid om anderen van zijn vondsten te laten profiteren. Zodoende werd hij ook door velen geraadpleegd want zijn protestantse vrienden waren liberaal en plooibaar genoeg om hem tot hun vriendenkring toe te laten. Lap heeft zelf niet veel gepubliceerd, maar hij was wel een groot verzamelaar van wie later anderen hebben geprofiteerd.

Eerherstel door protestant

Ongeveer een eeuw later is het de protestantse geleerde Caspar Burman (1696-1755), die zijn stadgenoot paus Adriaan VI voorgoed rehabili-

Paus Johannes Paulus II in Paushuize, 13 mei 1985. Achter hem het portret van Adrianus, geschilderd door Dionys van Nimwegen, in het derde kwart van de 18e eeuw. Het maakt onderdeel uit van een serie schilderijen, speciaal geschilderd als interieurdecoratie voor de zogenaamde Pauszaal die werd gebouwd op de plek van het geboortehuis van Adrianus aan de Oudegracht. Het hangt nu in de Adrianussalon in Paushuize, evenals vier andere schilderijen uit dezelfde serie. Het is bezit van het Catharijneconvent maar in bruikleen bij de provincie.

□ FOTOGRAAF COEN SUYK | COLLECTIE ANP

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van dit tijdschrift.

teert. In de beoordeling van Adrianus kwam een ommekeer dankzij zijn *Hadrianus VI sive analecta historica de Hadriano VI Trajectino*.⁴ Tegen de heersende katholieke opinie in was het een protestantse geleerde die de paus eerherstel bracht. Niet omdat hij katholiserende neigingen had of met de roomse kerk flirtte (zulke humanisten waren er ook), maar omdat hij een Utrechtse chauvinist was. Op 3 maart 1727, ruim tweehonderd jaar na de dood van Adriaan, presenteerde Burman zijn werk aan de burgemeesters en de vroedschap. Die complimenteerden de auteur en besloten dat 'voorts de gedistribueerde boeken door deze stad [zullen] worden betaelt'.

De verzameling Lap van Waveren is helemaal bij Burman terug te vinden. Hoewel de laatste beweert niets aan Lap te danken te hebben, is het toch duidelijk dat diens bundel documenten - langs welke weg is niet duidelijk -, hem in de handen is gevallen. Zonder dat hij misschien van de herkomst ervan geweten heeft. Lap van Waveren heeft dus in de 17e eeuw de grondslag gelegd voor de erkenning van de verdiensten van paus Adriaan, Caspar Burman heeft ze met zijn fraai uitgevoerde en indrukwekkende prachtwerk aan het licht gebracht.⁵

Pauskamertje wordt Pauszaal

De bekende katholieke geschiedschrijver Ludwig von Pastor (1854-1928) heeft alleen Burman kunnen lezen en legt bij hem de ommekeer in de appreciatie van Adriaan. Leopold von Ranke in zijn *Geschiedenis van de Pausen van Rome* was hem

De door de beeldhouwer C.J. Groeneveld vervaardigde console 'De kroning van Paus Adriaan' op 31 augustus 1522, voor de plaatsing in 1969 ter hoogte van het huis Oudegracht 265 te Utrecht.

□ FOTODIENST GAU | HET UTRECHTS ARCHIEF, COLLECTIE BEELDMATERIAAL

daarin overigens al voorgegaan. Het *Handboek der Kerkgeschiedenis* van de latere kardinaal De Jong, dat in Utrecht en bij de priesteropleidingen in heel Nederland werd gebruikt, steunde op deze grote voorgangers. Zo kwam er ook onder de katholieken, na hun wettige emancipatie en hun geleidelijke bewustwording als Nederlanders, nieuwe belangstelling voor Adriaan. Dirk Huurderman (1878-1958), een priester van het aartsbisdom met een zwak voor geschiedenis en later vicaris-generaal, had al in 1908 een boekje gepu-

bliceerd over de Utrechtse paus dat hij 'naar het Duitsch van Ludwig Pastor' (sic) had bewerkt en waarvan het nieuwe schuilging in de noten die hij eraan heeft toegevoegd. Daarin heeft hij het over het geboortehuis van de paus aan de Oudegracht, hoek Brandsteeg, met het fameuze Pauskamertje (de veronderstelde geboortekamer) dat kort na 1843 is

afgebroken.⁶ Een van de latere eigenaars, Hendrik Bosch, heeft er later de zogenaamde *Pauszaal* laten inrichten, met daarin de 18e-eeuwse schilderijen van Dionys van Nimwegen, die nu op Paushuizen te vinden zijn. Aartsbisschop Andreas Ignatius Schaeppman heeft in 1867 het huis gekocht en er het jaar erop de Paus Adriaanscholen van de Zusters van Liefde laten bouwen, een ulo-school voor meisjes uit de gegoede burgerstand. In de voorgevel waren sinds jaar en dag het portret en de naam van de paus aangebracht, wat hem na lange tijd weer van de straat zichtbaar maakte. In de 19e eeuw had hij verder nauwelijks aandacht gekregen, tenzij in een populair kinderboek getiteld *Vrouwtje Ulebuut en mannetje Tinterlanteen* (1876), de oerversie van het bekende Van Nelle-Piggelmeeverhaal. Daarin wordt paus Adriaan opgevoerd als een Utrechtse jongen die op school heel goed zijn best deed en het daarom in de wereld zo ver geschopt heeft.⁷

Mooie tentoonstelling, boze directrice

In 1959, vijf eeuwen na zijn geboorte, kreeg de paus in Utrecht een waardige herdenking. Het Centraal Museum zette een indrukwekkende tentoonstelling neer in samenwerking met de universiteit en het stadsbestuur van Leuven, die altijd al veel meer belangstelling voor Adriaan

Opening Adrianus-tentoonstelling Centraal Museum, 28 september 1959. Helemaal rechts burgemeester De Ranitz. Op de voorgrond rechts Elisabeth Houtzager en kardinaal Alfrink. Achter hem de rector magnificus van de Leuvense Universiteit mgr. H. van Wayenbergh.

□ FOTO CO ZEYLEMAKER /ANP | NATIONAAL ARCHIEF, COLLECTIE ELSEVIER

Volksprent 'Vaderlandsche mannen en vrouwen', anonieme houtsnede (fragment), 1805-1808, uitgegeven door Johannes Bouwer, Amsterdam.

□ COLLECTIE RIJKSMUSEUM

Scène uit het toneelstuk 'De nar van de Paus' (1986) van Ton Vorstenbosch. De man met rode hoed links is gemeentearchivaris Eduard Struick.

□ FOTO ONBEKEND | UIT: ALS DE DAG VAN GISTEREN (ZWOLLE, WAANDERS, 1990, AFL. 8).

aan de dag hadden gelegd dan zijn geboortestad en de Spaanse instanties. De expositie was een verbeterde uitgave van die van 1923, toen het vierde eeuwfeest van zijn overlijden werd herdacht. Die was echter veel bescheidener en moest het stellen zonder originele stukken die men graag had willen laten zien. Deze keer waren ze er wel, en, wat meer is, er werd een monumentale catalogus bij uitgegeven, *Paus Adriaan VI 1459-1959*, nog steeds een onmisbaar standaardwerk voor iedereen die aan een onderzoek naar de paus begint.

Aartsbisschop B.J. Alfrink opende de tentoonstelling met een in vele understatements verpakte klacht over de geringe belangstelling die er in Utrecht voor de figuur van paus Adriaan altijd was geweest: 'De stad Utrecht houdt de herinnering aan deze grote zoon min of meer anoniem levendig door Paushuizen en door Pausdam, misschien ook door de Adriaanstraat, waarvan ik niet heb kunnen achterhalen, of deze verband houdt met de figuur die wij deze middag herdenken. Zeker is, dat er wel aan mindere figuren uit de historie van deze stad straatnamen zijn gewijd.'

Na deze ongetwijfeld met enig gegniffel aanhoorde kritiek ontstond er een regelrechte verbijstering na het aanhoren van de rede die het hoogtepunt van de bijeenkomst in de Klaaskerk had moeten zijn. Elisabeth Houtzager, de directrice van het museum, had professor Willem Asselbergs, beter bekend als Anton van Duinkerken, toen een katholieke beroemdheid, nu vrijwel vergeten, uitgenodigd om de

Henk van Ulsen als Adrianus in de Catharijnekkerk, 22 oktober 1988.

□ FOTO CAREL RICHEL | COLLECTIE TON H.M. VAN SCHAIK

openingstoepspraak te houden. Dat werd een deceptie, want de feestredenaar - geen historicus, evenmin trouwens als Houtzager - voerde de paus op als een volslagen mislukking en zijn pontificaat als een ehech. Mevrouw Houtzager sprak de kritische feestpredikant al direct na afloop boos aan en wenste een rechtzetting. Van Duinkerken ging daar niet op in, en publiceerde zijn speech zelfs in *De Gids* ten teken dat hij bij zijn standpunt bleef. Elisabeth Houtzager was zeer verbolgen, er zijn er onder de lezers van dit blad zeker nog die weten wat dat betekende.⁸

Voor degenen die geen tentoonstellingen bezoeken en geleerde boeken lezen, was er in Utrecht pas tien jaar later iets van de paus te zien. Bij de Pausdambrug werd een console aangebracht met het wapen van paus Adriaan, en ter hoogte van zijn geboortehuis kwam ook in 1969 een voorstelling van zijn kroning op een lantaarnconsole. Beide kunstwerken zijn vervaardigd door de beeldhouwer Kees Groeneveld (1897-1986).⁹

Bezoek van een verre opvolger

Een tweede golf van belangstelling kwam er rond 1985. Dat was het jaar waarin de eerste niet-Italiaanse paus

sinds Adriaan, Karol Wojtyła (Johannes Paulus II, 1978-2005) de stad bezocht. Dat was een gebeurtenis vol reuring en rellen, maar Wojtyła herinnerde op Paushuizen zelf aan Adriaan en poseerde voor zijn geschilderd portret, een historisch geladen episode die in de publiciteit helemaal verloren ging.¹⁰ Wel was het voor onze beroemde stedelijke geschiedenisleraar dr. A. van Hulzen aanleiding om twee brochures te schrijven, een over het leven en streven van paus Adriaan, en een tweede met een stadswandeling langs plekken waarmee hij met enige goede wil in verbinding kon worden gebracht.

Het jaar erop, 1986, haalde ook de universiteit Utrecht, die dat jaar haar 350-jarig bestaan vierde, de paus van de plank. Ton Vorstenbosch schreef een toneelstuk over hem getiteld *De nar van de paus*.¹¹ Henk van Ulsen speelde de hoofdrol, die van de paus. De uitvoeringen in het Academieggebouw onder regie van Aram Adriaanse waren een groot succes, mede door de prachtige muziek uit de vroeg-16e eeuw die erbij ten gehore werd gebracht. Anderen denken terug aan gemeentearchivaris en stadshistoricus dr. Eduard Struick (1927-1997), die erin figureerde en in

dat stuk een weliswaar zwijgende, maar overduidelijk complotterende Curie-kardinaal neerzette.

Twee jaar later, in 1988, kwam paus Adriaan in de persoon van Henk van Ulsen, nog eens terug in de stad. Deze keer naar aanleiding van de ingebruikname van de 'loertoe-ter' aan de Mariaplaats, waarmee belangstellenden een blik konden werpen in het middeleeuwse rioolstelsel van de stad. Voor Adriaan Florisz. aanleiding om in de nabijgelegen Catharijnekkerk te mediteren over de onnaspeurlijkheid van Gods wegen en de afgronden van het menselijk hart.

Proost van Oud Munster

Acht jaar later, in 1996, verscheen in het derde deel van de reeks *Utrechtse biografieën* een beknopte, maar goed geschreven en op de actuele stand van wetenschappelijke zaken steunende biografie door Bram van de Hoven van Genderen.

In 2009 was er een bescheiden Utrechtse herdenking van Adriaans 550e geboortedag, onder meer met de uitgave van een nieuwe stadswandeling van de hand van stadshistoricus René de Kam.

En nu komt er dus het standbeeld van Anno Dijkstra (St. Annaparochie 1970). Eerlijk gezegd, een publiek gedenkteken is er al. Dat is, omdat de Christus op Paushuizen een wereldbol vasthoudt, hij is er uitgebeeld als de Redder van de wereld, *Salvator mundi*. Hij verbeeldt hier dus de verdwenen Salvatorkerk op het huidige Domplein, oftewel de Oud Mun-

Anno Dijkstra werkt aan het standbeeld

□ FOTO BOUDEWIJN KEMNER

sterkerk. Adriaan was proost van het kapittel van Sint Salvator, zijn voornaamste nominale functie in de stad. Maar die verwijzing is alleen voor geschiedkundig ingewijden te lezen. Paus Adriaan is in Utrecht twee eeuwen lang doodgezwegen, omdat hij in de geschiedschrijving als een mislukking werd beschouwd en ook omdat zijn protestantse vaderstad geen enkele behoefte had om een dode paus op te graven, laat staan te rehabiliteren. Daarna is hij door geleerde Utrechtse als Lap van Waveren en Caspar Burman bestudeerd waardoor zijn imago steeds positiever, in elk geval genuanceerder, is geworden. En hij heeft in de 20e eeuw ook onder een breder publiek meer bekendheid gekregen vooral door de grote expositie van 1959 in het Centraal Museum. Maar hij heeft door zijn vroege vertrek uit Utrecht, zijn Romeinse reputatie en de kortstondigheid van zijn pontificaat nooit echt tot de verbeelding gesproken. De verbeelding kan wel een steuntje gebruiken. Daarom is het goed dat dat beeld, een initiatief van het Prins Bernard Cultuurfonds, er eindelijk komt.

Noten

- 1 Dit artikel is de bewerkte versie van een inleiding gehouden op het symposium over Adrianus VI in Paushuize op 7 febr. 2015. Recente levensbeschrijvingen zijn: J. Bijloos, *Adrianus VI. De Nederlandse Paus* (Haarlem 1980) en Michiel Verwey, *Adrianus VI (1459-1523). De tragische paus uit de Nederlanden* (Antwerpen/Apeldoorn 2011).
- 2 J.W.C.van Campen, 'Paus Adriaan, burger van Utrecht', in: *Herdenkingstentoonstelling Paus Adrianus VI* (Utrecht 1959) 69, en de catalogusnummers 86-89 en 93.
- 3 H.M.J.Müter, 'Gijsbertus Lap van Waveren historicus te Utrecht', in: *Archief voor de geschiedenis van de katholieke kerk in Nederland* 1 (1959) 169-239.
- 4 Zie noot 2 en catalogusnr 42. Voor Caspar Burman: *Nieuw Nederlands Biografisch Woordenboek* 4 (1918) 350- 351.
- 5 Over de relatie Burman - Lap van Waveren: Müter, a.w., 199-201.
- 6 D. Huurdeman, *De Nederlandsche Paus Adriaan VI. Naar Ludwig Pastor* (Amsterdam 1908) 20-21, noot 1. Dr J. de Jong geeft hem in zijn *Handboek der kerkgeschiedenis* (deel 3, Utrecht/Antwerpen 1948, 114) 'een ereplaats onder de pausen'. Adriaans 'edel streven temidden van bijna bovenmenselijke moeilijkheden' heeft de verdienste 'het eerst de principen aangegeven te hebben volgens welke later een werkelijke hervorming der kerk zou worden doorgevoerd'.
- 7 *Catalogus Herdenkingstentoonstelling 1959*, Addenda tussen 97-98, nr. 5.
- 8 Michel van der Plas, *Daarom, mijnheer, noem ik mij katholiek. Biografie van Anton van Duinkerken (1903 - 1968)* (Amsterdam 2000) 506-507. Het openingswoord van Alfrink staat afgedrukt in het bisdomblad *Omhoog* van 9 oktober 1959. Daar ook genuanceerde 'Kanttekeningen bij de rede van prof. Asselbergs over Paus Adriaan' van de hand van W.van de Pas. De Adriaanstraat heeft overigens niets met de Utrechtse paus te maken.
- 9 Nettie Stoppelenburg (teksten) en Toliën Wilmer (redactie), *De lantaarn spreekt. Wandel- en vaarroutes langs de lantaarnconsoles aan de Utrechtse grachten* (Utrecht 2013) 78 en 123.
- 10 *Toespraken van Joannes Paulus II bij zijn bezoek aan Nederland* (Leusden 1985) 74 en 104. JP II noemde bij die gelegenheid Adrianus' Instructie voor de Rijksdag van Neurenberg 1522-1523 'een oecumenisch document'.
- 11 Ton Vorstenbosch schreef daarna een reeks koninginnedrama's over Oranjevorstinnen, solotoneel dat werd opgevoerd door Nel Kars, de actrice die hij had ontmoet bij het stuk over paus Adriaan. Zij speelde daarin de enige vrouwenrol, die van Margriete, de zorgzame huishoudster die meester Adriaan van Leuven via Spanje naar Rome had meegebracht.